

The Authoritarianism of the Umayyads and the Confrontation With the Hashemites

MohammadHossein. Taghipour¹, Mohammad Nabi. Salim^{2*}, Ahmad. Ashrafi²

¹ PhD student of Islamic history, Department of History, Shahrood Branch, Islamic Azad University, Shahrood, Iran

² Assistant Professor, Department of History, Shahrood Branch, Islamic Azad University, Shahrood, Iran

* Corresponding author email address: mohsen1967@Gmail.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Taghipour, M., Salim, M. N., & Ashrafi, A. (2025). The Authoritarianism of the Umayyads and the Confrontation With the Hashemites. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 4(4), 1-15.

© 2025 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

During the 5th and 6th centuries AD, the Quraysh tribe gained control over the Hejaz region and its key city, Mecca. By leveraging their custodianship of the Kaaba and engaging in commercial activities, they enriched their two prominent clans, the Banu Hashim and the Banu Umayyah, leading to both clans achieving significant status and wealth. This rivalry between the Hashimites and the Umayyads influenced the political, social, and cultural developments of the Arabian Peninsula and had various impacts on the emerging Islamic civilization. This article, employing a descriptive-analytical method, aims to reassess the causes and factors behind the conflict between the Banu Umayyah and Banu Hashim over authoritative and comprehensive leadership in Hejaz and Najd, on the eve of the rise of Islam. The findings indicate that, despite the equal social standing of the two clans, the Hashimites' superior social status, contrasted with the economic power of the Umayyads, as well as the belief of the Banu Hashim in a minimal gap between the rulers and the people, provided them with the ability and opportunity to establish a popular and legitimate position distinct from that of the Banu Umayyah. This legitimacy provoked the envy and competition of the Umayyads, a rivalry that persisted throughout the Arab civilizational process and the establishment of Arab caliphal rule.

Keywords: Banu Hashim, Banu Umayyah, cultural conflict, Arabian Peninsula, Islamic civilization

EXTENDED ABSTRACT

This study explores the complex relationship between the Hashimite and Umayyad clans in the context of pre-Islamic Arabian society. The historical rivalry between the Banu Hashim and Banu Umayyah clans had a profound influence on the political, social, and cultural developments in pre-Islamic Arabia. During the 5th and 6th centuries AD, these two prominent clans from the Quraysh tribe vied for control over the Hejaz region and its key city, Mecca, a conflict that continued to shape the Islamic world after the rise of Islam. This article reexamines the factors contributing to this conflict, focusing on how both economic power and social status played roles in the evolving leadership struggles of the Arabian Peninsula, particularly between the Banu Hashim and Banu Umayyah. By analyzing historical sources, the study aims to reassess the underlying causes of this rivalry and its implications for Islamic civilization (Ibn Hazm al-Andalusi, 1999; Salem, 2004). The research aims to illuminate the roots of this rivalry, emphasizing how economic power, social status, and differing political ideologies fueled the competition between these clans. The study also seeks to contribute to the understanding of how this rivalry continued to shape Arab civilization and Islamic governance long after the initial conflict.

The study uses a descriptive-analytical approach to explore the causes of the cultural and political conflict between these two clans. Historical texts, including genealogical accounts and scholarly interpretations, provide the basis for this analysis. Key historical sources, such as those from Ibn Hazm and Ibn Kalbi, are utilized to trace the socioeconomic structures of pre-Islamic Arabian society (Ibn al-Kalbi, 1986; Ibn Hazm al-Andalusi, 1999). This research also examines the sociopolitical dynamics of Mecca, focusing on the roles of the Banu Hashim and Banu Umayyah in managing the Kaaba and their broader influence over regional trade. These factors, combined with the ideological differences between the two families regarding leadership, are essential to understanding the historical significance of their rivalry.

The study finds that while both the Banu Hashim and Banu Umayyah clans had comparable social standings, their approaches to leadership and power differed significantly. The Banu Hashim, led by figures such as Hashim ibn Abd Manaf, emphasized a closer relationship between the ruling elite and the common people, cultivating a leadership style based on social cohesion and legitimacy (Zabidi, 1993). In contrast, the Umayyads, who relied heavily on their economic power derived from trade, advocated for a more hierarchical and authoritarian form of governance (Azraqi, 1994). This divergence in leadership philosophies set the stage for ongoing competition between the two clans, as both sought to assert dominance over the Hejaz region.

The rivalry between the Banu Hashim and Banu Umayyah extended beyond personal or familial disputes, reflecting broader cultural and ideological conflicts within Arabian society. The Umayyads' emphasis on economic wealth and their elite status enabled them to gain significant political power, but it also distanced them from the common people, leading to perceptions of authoritarianism (Baghdadi, 1991). On the other hand, the Hashimites' ability to build a popular and legitimate form of governance based on social equity helped them garner widespread support. This rivalry also had lasting effects on the governance structures of early Islamic civilization, influencing the dynamics of the early caliphal period.

The conflict between the Banu Hashim and Banu Umayyah played a critical role in shaping the early political landscape of the Islamic world. The Hashimites' success in creating a more inclusive and legitimate leadership style contrasted sharply with the Umayyads' reliance on wealth and economic power to maintain control. This study highlights the importance of leadership philosophies in determining political legitimacy and social cohesion, showing that the Hashimites' approach to governance ultimately

allowed them to secure a more enduring and popular position in the Islamic world ([Ibn Hisham, 2004](#); [Ibn Sa'd, 1995](#)). The findings of this research contribute to a deeper understanding of how historical leadership conflicts shaped the broader development of Islamic civilization.

اقتدارگرایی تمدنی و تقابل فرهنگی نخبگان تمدن اسلامی چالش امویان و هاشمیان

محمدحسین تقی پور^۱، محمدنبی سلیم^۲، احمد اشرفی^۲

۱. دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، گروه تاریخ، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ، واحد شاهرود، دانشگاه آزاد اسلامی، شاهرود، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: mohsen1967@Gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

تقی پور، محمدحسین، سلیم، محمدنبی، و اشرفی، احمد. (۱۴۰۴). اقتدارگرایی تمدنی و تقابل فرهنگی نخبگان تمدن اسلامی چالش امویان و هاشمیان. *مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۴(۴)، ۱-۱۵.

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

در طی قرون ۵ و ۶ میلادی، طایفه قریش بر سرزمین حجاز و شهر مهم آن مکه تسلط یافت و به پشتوانه کلیدداری کعبه و فعالیت‌های تجاری، دو تیره خاندانی خود به نام‌های بنی هاشم و بنی امیه را از اعتبار و تمکن وافر بهره مند ساخت، ضمن آن که رقابتی را بین هاشمیان و امویان شکل داد که بر روند تاریخ سیاسی و اجتماعی-فرهنگی جزیره العرب و تحولات تمدن نوپای اسلامی تأثیرات گوناگونی گذاشت. این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی به دنبال بازخوانی علل و عوامل تقابل بنی امیه و بنی هاشم بر سر زعامت مقتدرانه و فراگیر در حجاز و نجد و در آستانه برآمدن دین اسلام می‌باشد. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد که با وجود همطرازی منزلت اجتماعی دو تیره، فرازمندی پایگاه اجتماعی هاشمیان نسبت به برتری توان اقتصادی امویان و همچنین باور بنی هاشم به فاصله حداقلی صاحبان قدرت با مردم، به آن‌ها توان و فرصت بخشید تا متفاوت از پایگاه بنی امیه، جایگاهی مردمی و مشروع پیدا کنند و این مقبولیت، رشک و هموردجویی امویان را برانگیخت. رقابتی که در طول دوره تمدن سازی اعراب و استقرار حکومت خلیفگان عرب تداوم یافت.

کلیدواژگان: بنی هاشم، بنی امیه، تقابل فرهنگی، جزیره العرب، تمدن اسلامی.

مقدمه

در دوران جاهلی، ساختار اجتماعی جزیره العرب به گونه‌ای بود که از نگاه یک عرب، قبیله یک واحد سیاسی و مظهر انسجام قومی بر مبنای انتساب به نیای مشترک و تعلق به عصبیتی پیوند دهنده محسوب می‌شد. این عصبیت که نوعی آگاهی و علقه ملی را در وابستگان عشیره ایجاد می‌کرد، منشاء قدرت سیاسی و اجتماعی و عامل وحدت و اقتدار قبیله بود. در این ساختار روابط و ضوابط قبیله‌ای ذیل سنت شیخ سالاری یا اصطلاحاً «سیادت» و شیخ سالاری قابل فهم بود. به این گونه که سیادت و سروری عشیره به مثابه گونه‌ای از حکمرانی، پدیده‌ای مقبول و متعارف و مظهر تعیین منزلت و مقبولیت ارزش‌ها تلقی می‌شد. اقتدار شیوخ قبیله که با حمایت همه جانبه قبایل قرین بود، در سایه سنی چون: حلف، جوار و سخا حاصل می‌شد. با این همه، اقتدار سید یک قبیله با همتایش در قبیله دیگر، گاه از حیث قدرت، شهرت، ثروت و انفاذ حکم متفاوت بود.

البته، «سید»، تنها اصطلاحی نبود که در این مقام به کار گرفته می‌شد، بلکه مفاهیمی نظیر: «رئیس»، «شیخ»، «رَب» و «امیر» نیز از همین کاربرد معنایی برخوردار بودند (Salem, 2004)؛ با این تفاوت که «رئیس» بر فرمانده سپاه نیز اطلاق می‌شد که نیروهای رزمنده قبیله را در عملیات نظامی خاصی رهبری می‌کرد. نیز، سیادت، تنها در اختیار طایفه‌ای از هر قبیله بود که به «البت» شهرت داشت. منابع نسب‌شناختی، اصطلاح «البت» را بر طایفه‌ای اطلاق می‌کنند که سادات قبیله از میان آن طایفه برخاسته باشند (Ibn Hazm al-Andalusi, 1999). بر همین اساس، ابن کلبی و ابن حزم اندلسی با توجه به اخلاف قصی بن کلاب که طوایف مختلفی را در درون قریش پدید آوردند، مفهوم «البت» را برای بنوعبدمناف به کار می‌گیرند تا نشان دهند که سادات و شیوخ قریش از میان این طایفه بر می‌خاسته‌اند (Ibn al-1999). همان گونه که بنی امیه به دلیل نقش آفرینی در قیادت قریش، برای خود امتیاز قائل شده و به رقابت با سیادت هاشمیان می‌پرداختند.

برجسته‌نمایی رئیس قبیله به لحاظ برخورداری از صفات بدنی و روانی، موجب نازش افراد قبیله به شیخ خویش شده و اگر فرد برجسته‌ای در قبیله ظهور میکرد و به طرق مختلف، موجب برانگیختگی آن‌ها میشد، از او استقبال کرده و فرمانش را مطاع می‌دانستند (Salem, 2004)؛ به همین خاطر، در جزیره العرب، بودند قبایلی که سران ایشان می‌کوشیدند تا با توسل به رویه‌های اخلاقی و مصلحت‌جویانه، نظر دیگر عشایر را به برتری خویش بر شیوخ عرب جلب کنند. اختلاف بین زعمای قوم نیز از همینجا شروع می‌شد.

شهر مکه یا ام القری، به عنوان یک کهن شهر تجاری و گذرگاه بین مسیرهای تجاری تهامه و حجاز با نواحی دیگر تمدنی در آسیای جنوب غربی، از زمان استقرار نوادگان اسماعیل یا عدنانی‌ها در قرن ۵ میلادی تا استیلای قبائل خزاعه و جایگزینی بت پرستی به جای یگانه پرستی، تاریخی پرفراز و نشیب را سپری کرده بود. تا آن که با ظهور و اقدامات قصی بن کلاب، بار دیگر عدنانی‌ها بر مکه سیطره یافتند و دوران شکوه و اعتبار مکه تجدید شد. قصی با ابداع و دراختیار گرفتن مناصب و مسئولیت‌های: پرده داری، سقایت، پرچمداری و سالاری سپاه در مکه، توانست قدرت قریش و عدنانی‌ها را اعاده نماید و با استقرار دو گروه شهرنشین و حومه نشین قریش به نامهای بطائح و ظواهر، قریش را صاحب اختیار مکه و تجارت حجاز و تهامه نماید (Zargari Nejad, 2005) اما با مرگ قصی، مشکل تازه‌ای بروز کرد و آن اختلاف بین فرزندان او بود که به تقابل امویان و هاشمیان یعنی نوادگان قصی منجر شد. به ویژه زمانی که هاشم نواده قصی، با ایجاد سنت ایلاف و برقراری روابط دوجانبه با سران قبایل حجاز، اقتصاد بدوی قبیله‌ای را در چارچوب توسعه یافته تری در اقتصاد مکه ادغام نمود و بر میزان نفوذ و اعتبار قریش در بین دیگر قبایل افزود. این امر بر مرکزیت گرایی روزافزون مکه و ضمناً رشد الیگارش‌ی طایفه‌ای و انحصارگرا و بحران تقابل طبقاتی و تضاد منافع اثر مستقیم داشت و نمود بارز آن در تحولات اجتماعی تهامه در آستانه ظهور اسلام قابل پیگیری است.

بنی امیه و گرایش به قدرت طلبی

خاندان اموی از نسل امیه بن عبدشمس بن عبدمناف بن قصی بودند و نسبشان به عبدمناف جد سوم پیامبر اسلام (ص) می‌رسد. از میان فرزندان عبدشمس، افرادی چون: امیه اکبر، امیه اصغر، نوفل، عبدالامیه، حبیب، ربیع، عبدالعزی و عبدالله به بنی‌امیه شهرت یافتند. البته، در میان عرب قحطانی، تیره‌ای با نام بنی‌امیه بن زید بن قیس از زیر مجموعه‌های اوس یافت می‌شود که شهرت زیادی ندارند. بر پایه یک روایت، امیه برده‌ای رومی بود که عبدشمس با ملحق ساختن او به خود، وی را فرزند خویش خواند. و برخی محققان سخن علی (ع) مبنی بر: «لیس الصریح کالصیق؛ پاکیزه نسب مانند چسبیده شده نیست» را مؤید همین مطلب می‌دانند. زیرا امام این سخن را در پاسخ نامه معاویه نوشت که افتخار می‌کرد از فرزندان عبدمناف است. هم چنین، درباره فساد اخلاقی امیه، در منابع روایی آمده که او همسرش را به ازدواج پسرش ابوعمر و درآورد و عقبه بن ابی‌معیط بن امیه نتیجه آن وصلت نامتعارف بود (Baghdadi, 1991).

بر اساس نظام نسب شناسی عرب، فرزندان امیه به دو گروه «عنابس» و «اعیاص» تقسیم شده‌اند. حرب، ابوحرب، سفیان، ابوسفیان، عمرو و ابوعمر و به سبب مقاومتشان در نبرد فجار (Ibn Sa'd, 1995)، به عنابس یعنی شیرها شناخته می‌شدند (Ibn al-Kalbi, 1986). معاویه بن ابی‌سفیان و جانشینانش، که از سال ۴۱ تا ۶۴ ق بر جهان اسلام حکومت کردند، از عنابس و به «آل ابی‌سفیان» مشهور بودند. گروه عنابس بعدها به زیر مجموعه‌هایی نظیر: بنو ابان بن عثمان، بنو حیدر بن ولید، و بنو خالد بن یزید بن معاویه تقسیم شدند (کحاله، ۱۴۰۵ق: ۴۳) اما امویانی چون: عاص، ابوالعاص، عیص، ابوالعیص و عویص به دلیل تشابه در نام، به اعیاص شهرت یافتند. و شاخه مروانیان بنی‌امیه که از سال ۶۴ تا ۱۳۲ق حکومت کردند، از اعیاص بودند (Zabidi, 1993).

از سوی دیگر امویان را به دلیل سکونت در پیرامون خانه کعبه، در زمره قریش بطائح تلقی می‌کردند، در برابر قریش ظواهر که قریشیان ساکن در اطراف شهر مکه بودند. هم چنین، بنی‌امیه تا آستانه ظهور اسلام به عنوان بنی عبدشمس یا عبّسمی شناخته می‌شدند و هنوز هویت مستقلی نیافته بودند. در دوران جاهلی، از تاجران و توانگران قریش بودند و نیای ایشان عبدشمس، کارگزار تجارت قریش با حبشه و عراق بود. سنتی که بعد از او به ابوسفیان بن حرب رسید و وی را رئیس کاروان‌های تجاری قریش با شام نمود. (Ibn Abd al-Barr, 1991) از میان مناصب سیاسی و اجتماعی شهر مکه، قیادت یا فرماندهی نبردها و سرپرستی کاروان‌های تجاری را که به دست قصی بن کلاب، جد چهارم پیامبر (ص) پدید آمده بود، عبدشمس و امیه در اختیار داشتند و پس از آن‌ها به صورت موروثی به آل امیه رسید. (Azraqi, 1994)؛ بدین رو، حرب بن امیه در نبرد فجار، فرمانده سپاه قریش بود و پس از او فرزندش ابوسفیان عهده‌دار این منصب شد. از دیگر رجال معروف اموی، ابواحیحه سعید بن عاص بن امیه بود که در زمره دشمنان پیامبر و از استهزاء کنندگان قرار داشت (Baghdadi, 1991).

اختلافات امویان با تیره‌های دیگر عرب و ساکنان مناطق حجاز، گواهی از اشتیاق این خاندان به قدرت و تقابل آن‌ها با قبائل دیگر دارد. چنان که در تاریخ عرب جاهلی از چند پیمان صلح سخن آمده که امویان در آن مشارکت جدی داشته‌اند. از جمله: پیمان حلف المطیبین و یوم عز الركب و... در یک مورد، بنی‌امیه به عنوان تیره‌ای از بنی‌عبدمناف با بنی‌عبدالدار و هم‌پیمانانشان برای تصدی مناصب کعبه درگیر بودند که اختلاف آن‌ها به انعقاد پیمان حلف المطیبین انجامید (Yaquobi, 2003)؛ هم چنین، در روایات از ستیز میان امیه و بنی‌زهره به دلیل چشم‌چرانی امیه نسبت به کنیزان وهب بن عبدمناف یاد شده و این که بنی‌عبدمناف که از رقیبش بنوزهره قدرتمندتر بودند، تصمیم گرفتند تا بنی‌زهره را از مکه بیرون کنند. اما این تصمیم با مخالفت بنی‌سهم، از تیره‌های قریش و خویشاوند بنی‌زهره، به نتیجه نرسید و کار به مصالحه کشید که از آن به نام «یوم عز الركب» یا روز صلح یاد شده است (Maqrizi, 1991)؛ افزون بر این‌ها، بنی‌امیه با بنی‌مخزوم، از دیگر شاخه‌های پر نفوذ قریش نیز درگیر شد، طبق روایات، فردی از کنانه، هم‌پیمان مخزومی‌ها، با فردی از بنی‌زیید، هم‌پیمان بنی‌امیه، به تفاخر پرداختند. سپس گروهی از دو طرف، همراه هم‌پیمانان خود کنار حجر اسماعیل گرد آمدند و برتری خود را به رخ یکدیگر کشیدند. با اوج

گرفتن ستیز، برای داوری نزد یکی از کاهنان به نام سطیح رفتند و او به سود بنی‌مخزوم حکم کرد. این داوری، کینه امویان را تحریک نمود. اما از عواقب آن اطلاعی در دست نیست. در مورد تقابل بنی‌امیه با بنی‌عدی بن کعب نیز گزارشی در دست است (Baghdadi, 1991). بدین ترتیب مشخص می‌گردد که تیره اموی، با وجود برخورداری از مسئولیتهای کارگزاری و کلیدی در مرکز ثقل تمدنی جزیره العرب، از رقابت دیگر طوایف و حضور و کنشگری عشایر و تیره‌های عرب در هراس بوده و نسبت به تزلزل موقعیت سیاسی و اجتماعی اقتصادی خویش احساس نگرانی می‌کرده است.

رقابت امویان و هاشمیان و آغاز تقابل

رقابت بنی‌امیه با بنی‌هاشم از مهم‌ترین و تاثیرگذارترین رخدادهای تاریخ حجاز است و ریشه آن به رقابت امیه بن عبدالشمس و هاشم بن عبدمناف بازمی‌گردد. امیه که گویا به سبب کوشش‌های شایسته عمویش هاشم در منصب سقایت و رفادت، به منزلت اجتماعی والای او رشک می‌برد، در رقابت با او تلاش‌هایی را همچون اطعام حاجیان صورت داد. اختلاف آن دو تا بدانجا کشید که نزد کاهنی از قبیله خزاعه به داوری نشستند و تعهد سپردند تا در صورت محکومیت ۵۰ شتر در مکه نحر نمایند و مردم را اطعام کنند و حتی به مدت ۱۰ سال از شهر مقدس بیرون روند. با داوری کاهن به نفع هاشم، امیه به شام تبعید شد و این سرآغازی شد برای تشدید نفاق بین دو تیره سرشناس قریش.

البته شماری از پژوهشگران این روایت را افسانه دانسته و عدم گزارش آن از سوی تاریخ‌نگارانی چون یعقوبی، ابن هشام و مسعودی را دلیل جعلی بودن آن دانسته‌اند (Zargari Nejad, 2005). به ویژه که همانند این روایت، درباره رقابت و حسادت حرب بن امیه با عبدالمطلب بن هاشم و محکومیت حرب در داوری میان آن دو نیز در دست است (Ibn Sa'd, 1995) یا بر پایه گزارشی، عبدشمس با هاشم، جد اعلای پیامبر، همزاد بود و هنگام تولد، انگشت یکی بر پیشانی دیگر چسبیده بود. هنگام جداسازی آن دو، خون جاری شد و این زمینه دشمنی میان فرزندان آن‌ها را فراهم آورد (Ibn Athir, 1991).

بنی‌امیه در درگیری‌ها و اختلافات میان خاندان‌های بنی‌عبدمناف از پشتیبانی بنی‌نوفل بن عبدمناف و نیز برخی از بنی‌عبدشمس، هم‌پیمان بنی‌امیه، مانند عتبه و شیبه فرزندان ربیعۀ بن عبدشمس برخوردار بودند. در مقابل، بنی‌مطلب بن عبدمناف در کنار بنی‌هاشم قرار داشتند. در محاصره اقتصادی مسلمانان در شعب ابی‌طالب چنین آرایشی مشاهده می‌شود و گزاره فوق را تایید می‌کند. مع الوصف، به رغم روابط خصومت‌آمیز و رقابت با بنی‌هاشم، امویان گاه پیوندهایی با بنی‌هاشم داشتند. از جمله ازدواج ام جمیل خواهر ابوسفیان با ابولهب عموی پیامبر (Baladhuri, 1959).

در آغاز، بنی‌هاشم به عنوان یک قبیله با کارکردها، آرمانها و آداب و رسوم خاصی تعریف می‌شد و طبعاً نقش اشخاص هم در این فرهنگ تعریف شده بود. اما با اعلام نبوت از سوی یک هاشمی یعنی محمد بن عبدالله، تغییری صورت گرفت که باعث تحول در روند طبیعی حیات و رفتارهای قبیله‌ای شد. اعلام رسالت، مخالفت دیگر قبایل قریش را برانگیخت، که عموماً از سر حسادت و ترس از اقتدار بنی‌هاشم بود (Waqidi, 1982). از منظر مخالفان مدعی یک هاشمی، می‌توانست زمینه هژمونی کامل تیره‌ای از قریش در مکه باشد و با رویه تقسیم مسئولیتهای سیاسی و اقتصادی الیگارشیک میان منافات داشت. لذا رشک و حسادت برخی تیره‌های قریش مانند بنی‌امیه و بنی‌مخزوم را چنان برانگیخت که موجب شد تا از هیچ کوششی برای مهار یا انحراف دعوت پیامبر دریغ نکنند؛ عداوتی که قبل و بعد از هجرت پیامبر (ص) نیز ادامه یافت. زیرا آن‌ها بعثت پیامبر را سبب برتری موقعیت بنی‌هاشم ارزیابی می‌کردند و بر پایه تعصب قبیله‌ای و از سر حسادت و رقابت، چنان کارشکنی می‌کردند که مفسران، اطلاق عنوان «شجره ملعونه» در قرآن و نیز برخی آیات دیگر را بر ویژگی‌ها و رفتار و کردار بنی‌امیه تطبیق کردند.

در طرف مقابل، هاشمیان پشتوانه محکمی در حمایت و دفاع از پیامبر شدند. به ویژه، نقش عموهای پیامبر، به عنوان بزرگان بنی هاشم و قریش و افراد صاحب نفوذ، دارای اهمیت فراوانی است. نقش بنوهاشم وقتی پررنگ شد که خداوند به پیامبرش دستور داد تا به دعوت آشکار بکوشد که این امر نشان می‌دهد هاشمیان بر پایه سنت جوار و تقید به حمایت علنی از افراد طایفه، در پشتیبانی از دعوت پیامبر تردید نداشتند. همان گونه که در سه سال اول دوران دعوت در مکه، کسی با پیامبر و یاران محدودش کاری نداشت، تا آن که با علنی شدن دعوت، موضع گیری‌های طوایف خودی و غریبه علیه سیادت یک هاشمی شروع شد.

اقدامات مهارکننده قریش و خاندان اموی برای ممانعت از طرح رسالت و به چالش کشیدن اقتدار فرهمند اشرافیت قریش با واسطه کردن زعیم هاشمیان یعنی ابوطالب بن عبدالمطلب برای بازداشتن رسول خدا از دعوت (Waqidi, 1982)، جلوگیری از انجام طواف مسلمانان در کعبه، محاصره اقتصادی بنی‌هاشم در شعب ابی‌طالب و توطئه قتل پیامبر (ص) به تدریج، میانه دو تیره اصلی قریش مکی را تیره و تار ساخت و در این بین، نقش آفرینی رجال اموی مانند حنظله بن ابی‌سفیان، ابوسفیان، عقبه بن ابی‌معیط، ابواحیحه، معاویه بن مغیره بن ابی‌العاص، مروان و پدرش حکم بن ابی‌العاص، ام جمیل خواهر ابوسفیان و دیگر دشمنان سرسخت پیامبر (ص) حائز اهمیت بود. تا جایی که بر مبنای سابقه چنین عداوتی، رسول خدا بنی‌امیه را شرورترین اعراب و دشمن‌ترین آن‌ها در برابر بنی‌هاشم معرفی کرد (Salehi Shami, 1993).

با این همه، به رغم مواضع ستیزآمیز بنی‌امیه با رسول خدا، چند تن از آنان در سال‌های نخست دعوت پیامبر مسلمان شدند. از جمله خالد بن سعید بن عاص از کاتبان پیامبر، ابوحنظله بن عتبه، عثمان بن عفان، ام حبیبه بنت ابوسفیان، امینه بنت خلف و... (Ibn Hisham, 2004).

شایان توجه آن که دشمنی بنی‌امیه حتی پس از هجرت پیامبر به یثرب نیز ادامه یافت و این امر نشانگر نگرانی آن‌ها از بسط نفوذ هاشمیان در تهامه و حجاز بود. خاندان اموی پس از پیمان عقبه دوم و هجرت مهاجرین از مکه به مدینه، اموال بنی‌جحش از هم‌پیمانان خود را مصادره کردند (Azraqi, 1994) و ابوسفیان با ارسال نامه‌ای به بزرگان یثرب، آن‌ها را به سبب پناه دادن به رسول خدا نکوهش کرد. حتی پس از غزوه بنی‌نضیر و از طریق تبانی با یهودیان مدینه، برای ترور پیامبر تلاش کردند که نافرجام ماند.

امویان و تقابلات ضدتمدنی

اوج ستیز و چالش بنی‌امیه با هاشمیان در دوره استقرار مدنی اسلام شکل گرفت و طی این ده سال، در همه توطئه‌های نظامی و سیاسی بر ضد پیشوای اسلام، خاندان اموی میدان‌دار بودند. ابوسفیان فرماندهی قریش را در نبردهای رویاروی بر عهده داشت. الا در غزوه بدر که در غیابش، بنی‌عبدشمس و بنی‌امیه و هم‌پیمانانشان شرکت داشتند و هلاکت امویانی مانند حنظله بن ابی‌سفیان، عقبه بن ابی‌معیط، عتبه و شیبه بن ربیع، ولید بن عتبه و عاص و عبیده پسران سعید بن عاص، شاهی بر اصرار بنی‌امیه برای مقابله جدی با پیامبر هاشمی می‌تواند باشد. این کشتگان، دشمنی بنی‌امیه با بنی‌هاشم را شدت بخشیدند و کینه دو تیره هاشمی و اموی را تا روزگار خلافت یزید بن معاویه زنده نگه داشت!

پس از غزوه بدر، روابط بنی‌امیه با پیامبر وارد مرحله‌ای تازه‌ای شد؛ زیرا کشته شدن بزرگانی از بنی‌مخزوم و بنی‌عبدشمس و دیگر تیره‌های قریش، به ابوسفیان این امکان را داد تا افزون بر رهبری بنی‌امیه، مهار زعامت کلان طایفه قریش را هم به دست گیرد. او به عنوان وارث منصب قیادت، در نبردهایی بزرگ مانند أحد و احزاب هدایت سپاه قریش را بر عهده داشت. کینه امویان تا بدان حد بود که گفته شده معاویه بن مغیره بن ابی‌العاص اموی جسد حمزه عم پیامبر را مُثله کرد (Maqrizi, 1991).

بازتاب کینه ورزی و کارشکنی امویان چنان گسترده است که در قرآن، در آیات هم مکی و هم مدنی، از نقش منفی و ستیزه جویانه افرادی نظیر: ابوسفیان یا حکم بن ابی‌العاص و... (Tabarsi, 1986). به صراحت سخن به میان آمده و تبلور دشمنی با خدا و رسولش را در چهره‌هایی همچون آل امیه منعکس نموده است. افزون بر آیات، روایاتی از پیامبر (ص) درباره بنی‌امیه گزارش شده که موید دشمنی و عناد این خاندان با رسالت و دیانت است همانند «ویل لبنی‌امیه» (Ibn Athir, 1988) که هرچند زمان صدور آن به طور دقیق روشن نیست، اما می‌توان چنین فرض کرد که اگر این سخن پیش از اسلام آوردن امویان باشد، تاییدی بر دشمنی پیشین آن‌ها با رسول خدا است و اگر پس از مسلمان شدن آن‌ها باشد، نوعی پیشگویی درباره سوءرفتار بنی‌امیه در زمان‌های بعد تلقی خواهد شد.

در هر حال، سرانجام، ابوسفیان تن به مصالحه با پیامبر (ص) داد، گرچه نقض این پیمان از سوی طوایفی از قریش، نشان می‌داد که امویان به شروع مجدد تخاصم و ترک تعهدات امید بسته بودند. پس از فتح مکه در سال هشتم ه.ق، پیامبر خانه ابوسفیان، را مکان امن قرار داد تا از میزان دشمنی آل امیه بکاهد (Azraqi, 1994). نیز درباره بنی‌امیه گذشت فراوان نشان داد و با صدور فرمان عفو عمومی، قریش و منجمله بنی‌امیه را با عنوان «طُلُقَاء» (آزاد شدگان) مخاطب ساخت.

بدین ترتیب، بنی‌امیه پس از ۲۱ سال موضع‌گیری ستیزآمیز بر ضد پیامبر، با او بیعت کردند و مسلمان شدند؛ آن‌ها در غزوه‌های حنین و طائف حضور یافتند و پیامبر به چند تن از بزرگان اموی مانند ابوسفیان و پسرانش، غنایمی برای تالیف قلوب بخشید (Waqidi, 1982) تا شاید با برانگیختن طمع مالی آنها، همیاری ایشان را جلب کند. و بدین رو، افرادی از خاندان اموی را به عنوان کارگزار خود در شهرها و مناطق گوناگون برگزید. مانند: عتاب بن اسید در مکه، عمرو بن سعید بن عاص در وادی القری و پسرانش ابان و خالد بن سعید در مناطقی از یمن یا بحرین و ابوسفیان به عنوان مامور گردآوری خراج نجران (Ibn Athir, 1991).

پس از فتح مکه، شماری از بنی‌امیه به مدینه مهاجرت کردند، تا جایی که در پایان خلافت عثمان بن عفان، شمار بنی‌امیه با موالی آن‌ها در این شهر حدود هزار تن برآورد شده است (Kahhala, 1984). سپس، با گسترش فتوحات، بنی‌امیه در منطقه شامات مستقر شدند تا به سهولت به توسعه تجارت و تقویت منابع مالی خود مشغول شوند. اقدامات خودسرانه آن‌ها در بهره‌مندی از ثروت و تشبه به شوکت، که اعتراض زهادی چون ابوذر غفاری را برانگیخته بود، نشان از تلاش زیرکانه امویان برای تقویت منابع اقتدار سیاسی و اقتصادی خویش داشت. مساله‌ای که در قدرت گرفتن تدریجی آن‌ها در سلسله مراتب حکومتی و فرهنگ سیاسی-اجتماعی عرب بی‌تاثیر نبود.

چالش بنی‌امیه و بنی‌هاشم بر مبنای نظریه فاصله قدرت

یکی از نقاط عطف اختلافات بنی‌امیه و بنی‌هاشم، تفاوت دیدگاه این دو دودمان درباره قدرت، ثروت و منزلت اجتماعی است. اگرچه در یک دیدگاه کلی، صرفاً قدرت محور خصومت طرفین تلقی می‌گردد، لیکن به نظر می‌رسد ثروت و منزلت اجتماعی نیز در پدیداری این رقابت دشمنانه، نقش مهمی داشته است. با وجود برخورداری هر دو تیره از مکنت و منزلت، اما تحقق اقتدار توأمان سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، بدون کسب همه محورهای ریاست در منطقه امکان پذیر نبود و بدین خاطر، امویان و هاشمیان با تغییر موقعیت مکانی خویش در شام یا یثرب، می‌کوشیدند اقتدار خویش را تثبیت کنند

بر اساس روایات، زمانی عمرو بن عبدمناف در جریان قحطی، دستور داد نان بپزند و در اطعام قومش، نان‌ها را در آبگوشت خرد کنند، به «هاشم» ملقب شد (Ibn Athir, 1991) و بدان خاطر این رفتار، احترام عمومی را به خود جلب کرد. رخدادی که رشک و انتقاد امیه را برانگیخت؛ زیرا امیه به ضوابط نانوشته در روابط میان رجال و مردم عادی قائل بود و به ظن او، رفتار هاشم توقعاتی را ایجاد می‌کرد. این ضوابط و رویه‌های عرفی که غالباً در جوامع بدوی و عشیرتی رواج داشت، از سوی خاورشناس آلمانی «جرارد هندریک هافستدآ» (متوفی: ۲۰۲۰م)،

به‌عنوان شاخص‌های فاصله قدرت نام‌گذاری شده است. به زعم هافستد، تفاوت فرهنگ‌ها را می‌توان در شاخصه‌هایی چون: مردسالاری/زن‌سالاری، فردگرایی/جمع‌گرایی و فاصله قدرت جست (Robbins, 2007).

در حقیقت، فاصله قدرت یکی از معیارهای اصلی تشخیص تفاوت فرهنگ سازمان‌هاست که می‌تواند مبین تفاوت فرهنگی جوامع نیز باشد. به باور هافستد، فاصله قدرت به این موضوع اشاره دارد که یک جامعه تا چه میزان این امر را قبول دارد که قدرت، نابرابر توزیع شود (Hofstede, 1991)؛ براساس این دیدگاه و برپایه گزاره‌های تاریخی، می‌توان تفاوت فاصله قدرت کم و زیادی را در رفتار و گفتار امویان و هاشمیان کاوید که در نظریه «هافستد» بیان شده است و تفاوت‌ها، اختلافات دو دودمان را بازخوانی می‌کند. چرا که بنی‌امیه و بنی‌هاشم در زمینه فاصله قدرت، اختلاف‌نظر زیادی داشتند. در میان بنی‌امیه، فاصله زیاد قدرت یک امر معمول بود؛ که در رفتار بنی‌هاشم، جایگاه چندانی نداشت.

فاصله قدرت در نگاه بنی‌امیه

روایت‌های تاریخی موجود از زندگی افراد شاخص دودمان اموی، حاوی گزاره‌های درخور توجهی است که نشان می‌دهد بنی‌امیه - چه در شکل قبیله‌ای و چه در قامت یک حکومت - قائل به فاصله زیاد قدرت بودند. در نگرش این دودمان، آنچه موجب حفظ فاصله زیاد قدرت می‌شد، فاصله قدرت بر پایه ثروت بود. بدان معنا که بر پایه نظریه «ابعاد فرهنگی»، در جوامعی که باور عمومی، قائل به جمع میان قدرت، ثروت و منزلت است و اکثریت پذیرفته‌اند که الزاماً فردی می‌تواند قدرتمند باشد که جایگاه اجتماعی، ثروت و سطحی از مهارت‌ها را دارد، فاصله قدرت زیاد است و در مقابل، در جوامع با فاصله کم، قدرت لزوماً با موارد پیش‌گفته، در یکجا جمع نمی‌شود (Hofstede, 1991). در دوره پیش از ایلاف، به‌دلیل تنگدستی عام قبایل، سیادت، موجد امتیاز چندانی برای سید قوم نبود و سیادت، تنها سخنگویی قوم و چند وظیفه معین را شامل می‌شد (Montgomery, 2000)؛ بنابراین فاصله قدرت بین رئیس و افراد دیگر زیاد نبود؛ اما با شروع مراودات تجاری و فراهم‌شدن مجال سفرهای خارجی و در نتیجه، رواج اندیشه سوداگرایانه، شئون اجتماعی نوینی در شبه‌جزیره شکل گرفت که نقش‌آفرینی در آنها، به شکلی غیررسمی، باعث ایجاد قدرت سیاسی هم می‌شد. نکته مهم این‌که ایفای نقش در این شئون، نیازمند تمکن مالی بود؛ پس کسانی تأثیرگذار بودند که می‌توانستند از عهده هزینه‌های مترتب بر شئون برآیند. در این میان، گروهی بر نقش محوری ثروت در قدرت تأکید کرده و قدرت رسمی را حق صاحبان سرمایه می‌پنداشتند؛ در نقطه مقابل، عده‌ای اگرچه تأثیر ثروت را در قدرت رد نمی‌کردند، اما الزامی نیز برای آن قائل نمی‌شدند.

در بحث از مدل سیاسی حاکم بر شبه‌جزیره، داده‌های موجود حاکی از استقرار الگوی قدرت‌بنیاد در منطقه حجاز تا پیش از تجارت فرمانطقه‌ای بازرگانان مکه است که با برقراری ایلاف قریش، مدل ثروت‌بنیاد جایگزین مدل قدرت‌بنیاد شد (Pakatchi et al., 2018) و سپس، به‌عنوان یک گفتمان غالب در میان ساکنان شبه جزیره شیوع یافت. گواه این ادعا، روایاتی از امام علی (ع) است که برای توصیف جامعه آن روزگار، کثرت مال را موجب ریاست دانسته و در نقطه مقابل، انسان فقیر را به‌سبب شنیده‌نشدن صدایش، مواجه با چالش تحقیر توصیف نموده است (نهج البلاغه، خ ۱۳۱)؛ علاوه بر این، در ماجرای سقیفه؛ آنجا که «حَبَابِ ابْنِ مُنْدِرٍ» در راستای اثبات شایستگی انصار برای در اختیار گرفتن منصب خلافت، به وجود ثروت در کنار برخی عوامل دیگر اشاره نمود و آنان را به اقدامی در این زمینه تشویق کرد، گواه این مدعا است. مصداق مشهور در این زمینه، شوق بیش از اندازه دودمان بنی‌امیه برای ترویج مدل ثروت‌بنیاد است. زیرا امیه و اعقاب او سعی می‌کردند تا با استناد به این مدل نانوشته، خود را تنها گزینه شایسته ریاست جامعه معرفی کنند. منافره هاشم و امیه نیز از همین‌جا نشأت می‌گرفت؛ از سویی امیه چون به ثروت هنگفتی فراتر از اندوخته دودمان هاشم دست یافته بود، خواهان به دست گرفتن ریاست قریش بود؛ اما از سوی دیگر، جایگاه اجتماعی هاشم و رویه نیکوکارانه او، امیه را با بحران مقبولیت اجتماعی و چالش مقایسه‌شدن با هاشم مواجه ساخته بود.

این کشمکش به زمان حیات هاشم و امیه منحصر نماند و پس از مرگ امیه، اخلافش که میراث‌دار او در زمینه تجارت بودند نیز، چنین ادعایی داشتند. برای درک موقعیت مالی بنی‌امیه، کافی است بدانیم ارزش سرمایه قریش در کاروانی که ریاست آن را ابوسفیان در دست داشت، به ۵۰ هزار دینار می‌رسید (Waqidi, 1982) که از این میزان سرمایه، «ابوآحیحَه» اموی بیشترین سهم را داشت که به حدود ۳۰ هزار دینار می‌رسید و مردان دیگر از بنی‌امیه نیز، حدود ۱۰ هزار دینار سهم داشتند؛ فلذا، امویان مالک چهارپنجم کاروان بودند (Waqidi, 1982). طبیعی است در جامعه‌ای که عمدتاً ثروت خاندانی خاص، تعیین‌کننده وضعیت بازار و شرایط اقتصادی باشد، افراد آن خود را صاحب همه‌چیز می‌دانند و داعیه ریاست را در سر می‌پروراند. در این راستا نامه معاویه به زیاد بن ابیه، شایان توجه است. در بخشی از این نامه، معاویه به خلافت «تیم» و «عدی» به سبب جایگاه آن‌ها نسبت به خاندان‌های دیگر تعریض زده است؛ سپس بنی‌امیه را از آن دو طایفه به خلافت شایسته‌تر دانسته و به وجود ثروت و عزت در بنی‌امیه استدلال کرده است. (هلالی، ۱۴۱۶ق: ۲۰) این موضوع، تحلیل و اندیشه شخصی معاویه نبود که بدهتاً بر قلمش جاری شود، بلکه طرز تفکری بود که در سایه آن، اخلاف امیه پرورش یافته بودند. گواه این مدعا آن که سال‌ها قبل از نگارش این نامه، ابوسفیان هم، امویان را از دو گروه تیم و عدی به خلافت شایسته‌تر معرفی کرده بود: او در آغاز خلافت عثمان، به سراغ قبر حمزه رفت و بر آن پای کوبید و گفت: «امری که برای آن با یکدیگر می‌جنگیدیم، امروز به تملک ما درآمده و ما از تیم و عدی بدان سزاوارتر بودیم.» (Ibn Abi al-Hadid, 2009)؛ چنین به نظر می‌رسد که اگرچه ابوسفیان در این سخن نامی از بنی‌هاشم نبرد، لیکن منظور او از پای کوبیدن بر قبر حمزه، جز این نبود که بنی‌امیه از اعقاب هاشم نیز به خلافت سزاوارترند.

یکی دیگر از نشانه‌های پابندی امویان به فاصله زیاد قدرت، محوریت گروه دوستان و خانواده در کانون قدرت بوده است. به عقیده هافستد، پدیداری کانون قدرت حول گروه‌های دوستی و خانوادگی، نشانه فاصله زیاد قدرت است (Hofstede, 1991)، در حالی که در جوامع با فاصله کم، کانون قدرت بر موقعیت رسمی و تخصص افراد، پیریزی می‌شود. در این زمینه، یکی از مهم‌ترین گزاره‌ها در اثبات محوریت خانواده در کانون قدرت از دیدگاه بنی‌امیه، سخن ابوسفیان در آغاز خلافت عثمان است که بنی‌امیه را از خارج شدن زمام امور از دست خود بر حذر داشت و خواهان انتقال قدرت به دیگر اعضای دودمانی شد یا در موردی دیگر، آرزو کرد حکومت، پیوسته برای امویان و میراث فرزندان آنان باشد (Mas'udi, 2003). این گفتار نه یک نظر شخصی، بلکه تفکری بود که فرزندان امیه، باور عمیقی به آن داشتند و دیگران نیز از وجود چنین نگرشی آگاه بودند. پس از اعتراض به انتصاب ابوموسی اشعری بر ولایت بصره توسط خلیفه سوم (Tabari, 1996) شاعری چنین سرود: «خلافت به سبب امتحانی که داده‌اید در میان شامست، پس آن همیشه در دستان شما باقی است» (Atwan, 1992).

بر مبنای روایتی منسوب به رسول خدا (ص)، چندان دور از ذهن نبود که در صورت دستیابی یکی از امویان به قدرت، این خاندان محور کانون قدرت قرار گیرد: «لَا تَزَالُ الْخِلَافَةُ فِي بَنِي أُمِيَّةٍ يَتَلَقُّونَهَا تَلَقُّفَ الْكُرَّةِ» (Ibn Kathir, 1986). عمر بن خطاب نیز این خطر را پیش‌بینی کرد و عثمان را چنین پند داد: «ای عثمان اگر تو به خلافت رسیدی، از خدا بترس و خاندان ابی‌معیط را بر گردن مردم سوار نکن» (Baladhuri, 1959).

عبارت «قَامَ مَعَهُ بَنُو أُمِيَّةٍ» (نهج البلاغه، خ ۳) در سخن علی (ع)، اگرچه به نحوه بهره‌برداری بنی‌امیه از بیت‌المال در زمان عثمان اشاره دارد، اما اشاره‌ای ظریف نیز به این حقیقت دارد که بستگان خلیفه در کانون قدرت، نقش پررنگی داشتند؛ نقشی که می‌رفت از اشکال پیشین کسب قدرت، یعنی استخلاف و شورا، به ولایت‌عهدی تغییر یابد؛ که با قتل عثمان، چنین نشد و تا حکومت معاویه به تأخیر افتاد. سپس، در روزگار معاویه، کار به جایی رسید که روال انتقال قدرت با سنت خسروان در ایران و پادشاهان روم مقایسه شد؛ لذا پسر ابی‌بکر با امتناع از پذیرش ولایت‌عهدی یزید، آن را سنت هرقل و قیصر خواند (Ibn Hajar al-Asqalani, 1994). در گفتگوی مسلم ابن عقیل و عبیدالله ابن زیاد در دارالاماره کوفه نیز، چنین وصفی وجود دارد؛ آنجا که ابن زیاد، انگیزه مسلم را از سفر به کوفه جويا شده و چنین پاسخ می‌شنود: «شما

منکر را آشکار و معروف را دفن کردید، بدون رضایت مردم، بر آنان حکومت کردید، خلاف دستورات الهی را بر آن‌ها تحمیل و میان آن‌ها مانند خسرو و قیصر رفتار کردید» (Sayyid ibn Tawus, 1969). با شناخت این روحیه، امام علی (ع) در تحریض کوفیان به نبرد با معاویه فرمود: «به خدا سوگند! اگر ایشان بر شما ولایت یابند، همانند کسری و هرقل میان شما رفتار خواهند کرد» (Tabari, 1996). همه این گزاره‌ها نشان می‌دهد امویان، قدرت را امری خویشاوند پایه می‌انگاشتند. در نتیجه، در هسته درونی بنی‌امیه، هر کس به صرف اموی بودن، می‌توانست در هرم قدرت حضور داشته باشد.

از دیگر دلایل باورمندی امویان به فاصله زیاد قدرت، تمایل به فرهنگمندی و مهم دیده شدن و رفتارهای اشرافی‌گری بود. بنی‌امیه به‌عنوان گروهی قدرت‌طلب، بزرگ‌نمایی را اساس کار خویش می‌دانستند (Mehraban, 2018)؛ همان خصیصه‌ای که «هافستد» برای قدرتمندان جوامع با فاصله قدرت زیاد برمی‌شمرد (Hofstede, 1991). نشانه‌های متعددی از این روحیه و نگرش را در رابطه با امویان، مادلونگ به «خوی بی‌زاندی» تعبیر کرده است (Madelung, 2004) درباره عثمان گفته شده است، نخستین کسی بود که هنگام عبور در شارع، برایش «دورباش» می‌گفتند (Qalqashandi). آئینی برگرفته از سنت ساسانیان جهت حفظ فاصله با شاه و به رخ کشیدن شکوه سلطنت. معاویه نیز در زمره اولین رجالی بود که نگهبانان راه را برای او باز می‌کردند (Maqrizi, 1991).

زمانی که معاویه به سبب جلوه‌گری در تشریفات حکومتی، مورد اعتراض خلیفه دوم قرار گرفت، استدلال کرد که باید عزت فرمانروا را بنمایاند که عزت اسلام است و دشمنان را بیمناک کند (Ibn Kathir, 1986). جملاتی که به‌وضوح از «شوق با شکوه دیده شدن» حکایت می‌کرد. خواه بینندگان، جاسوسانی باشند که شکوه شاهانه را با گزارش‌های خود، روایت می‌کنند و خواه مردم عادی که در بزرگداشت او غلو کنند. بدین خطر، اقدامات معاویه در راستای «مهم دیده شدن» موجب شد تا در برخ روایات، از او به‌عنوان «فرعون امت» یاد شود (Ibn Babawayh, 1984; Kulaini, 1986)؛ چنین مشی سیاسی موجب شده تا معاویه سیاستمدار زیرک و قدرتمندی تصویر شود، در حالی که گمشده شخصیتی او، عظمت بود که برای جبرانش، جز تقلا برای بزرگ دیده شدن و فضیلت‌پنداری، چاره دیگری نداشت. انتصاب مقام حاجب دربار و برافراشتن پرده‌ها و گم‌کردن دربانان و پرده‌داران توسط معاویه و حتی اصرار بر تلقی دیگران از او به عنوان «اَوَّلُ الْمُلُوكِ» (Yaqoubi, 2003) از مصادیق این چاره اندیشی‌ها بود.

جلوه دیگری از این تلاش، در قالب تحولات فرهنگی انجام شد. بدین صورت که امویان به جعل روایت و فضیلت‌تراشی برای افراد دودمان، و نیز بدگویی از دیگران به‌ویژه بنی‌هاشم، با هدف کاستن از جایگاه آنان، مبادرت کردند و در نتیجه، رواج قدری مسلکی در راستای نسبت‌دادن خلافت خود به مسائلی همچون اراده خدا را موجب شدند. این تقدس‌بخشی تا حد زیادی بین شامیان مؤثر واقع شد. براساس نقل بلاذری، زمانی که «عَبْدِ بْنِ عُمَيْرٍ»، قصه‌گو برای حجاج مسلمان از خلیفه شام بدگویی می‌کرد، شامیان به او گفتند: ای مرد صالح... از خلیفه خدا بر زمین بدگویی نکن؛ زیرا حرمت او بالاتر از حرمت خانه خداست (Baladhuri, 1959). این قداست‌پنداری تا بدان حد بود که برخی، خلیفگان اموی را با انبیا مقایسه می‌کردند. مثلاً از دختر عمر بن عبدالعزیز نقل شده: از زمانی که خداوند پدرم را خلافت بخشید، از جنابت و احتلام غسل نکرد (Suyuti, 2004) یا در ارتباط با ولید بن عبدالملک روایت شده که: ابراهیم (ع) از خداوند طلب آب کرد و خداوند آب شور برای او فرستاد، در حالی که به ولید آب شیرین عطا کرد (Mas'udi, 2003).

با این تقدس‌انگاری، امویان، ضمن مهم جلوه دادن خود، با نسبت‌دادن بسیاری از کارها به مشیت الهی، خود را از تبعات سوءرفتارشان می‌رهانیدند و آسوده خاطر به جنایت دست می‌زدند. نسبت‌دادن ترور مالک اشتر به جنودالله عسل (Baladhuri, 1959) نمونه‌ای از تلاش معاویه برای پیوند زدن امور با مشیت الهی بود. بدین ترتیب، براساس گزارش‌ها، چنین استنباط می‌شود امویان برای خود که صاحب قدرت

بودند، امتیازات بسیاری قائل می‌شدند و در قلمروی استیلای آنها، فاصله قدرت زیاد بود و روابط در ساختار قدرت، بر مبنای شاخص‌هایی چونان خویشاوندی و ثروت شکل می‌گرفت.

بنی‌هاشم و فاصله قدرت

در سوی دیگر کشاکش گفتمانی قریشیان، بنی‌هاشم جمع بین ثروت و منزلت را با قدرت ضروری نمی‌دانستند. در ابتدا، اقدامات قصی بن کلاب و هاشم بن عبدمناف در تقویت جایگاه اعراب شهری و برقراری سنتهای مقدس و مردمی بود که علاوه بر تثبیت موقعیت اجتماعی قریش، نوعی از رفاه و امنیت را برای مردمان حجاز به ارمغان آورد. بر همین اساس قصی و هاشم در میان اعراب به نیکنامی و مجد یاد می‌شدند. چنان که شاعران در وصف هاشم سرودند: «مردی که دارای کرامت و کردارهای پسندیده بود، سرور و مهتر جوانمرد و خردمند که تصمیم او استوار و خود نیرومند و پناه مردم بود، کسی که مایه آرایش قبیله بود و در همه حال چه در فراخی و چه در قحطی بهار مردم بود» (Ibn Sa'd, 1995).

هم چنین، تقید فرزندان محتشمان عرب به پیروی از رفتار خیرخواهانه پدرانشان، باعث می‌شد تا کسی چون ابوطالب بن عبدالمطلب نیز به مثابه سید العرب، چنان رفتار کند که با وجود عدم تمکن مالی، سید قوم خود و در زمره رجال متنفذ مکه قلمداد شود (Ibn Abi al-Hadid, 2009). در این باره از امام علی (ع) نقل شده است که «أبی سَادَ فَقِيرًا وَمَا سَادَ فَقِيرٌ قَبْلَهُ» (Yaqoubi, 2003). درباره فقر ابوطالب نباید این نکته را از نظر دور داشت که براساس منقولات تاریخی، او دچار چنان فقری شد که برخی از فرزندانش تحت کفالت پیامبر (ص) و عموهایش (Ibn Kathir, 1986) قرار گرفتند تا او فشار کمتری را متحمل شود.

این نگاه دسته‌چندم بنی‌هاشم به ثروت، در صحنه دیگری از تاریخ هم گزارش شده است؛ آنجا که ابوطالب در خطبه عقد خدیجه و برادرزاده‌اش، از خالی بودن دست محمد (ص) از ثروت سخن گفت و رفعت و جلالت مقام را در گرو داشتن مال دنیا ندانست: «این برادرزاده من محمد بن عبدالله بن عبدالمطلب، با هیچ‌یک از مردان قریش سنجیده نشود، جز آنکه برتری یابد و با هیچ‌کس از آنان قیاس نگردد، جز آنکه بزرگ‌تر آید؛ اگرچه از مال، دستش تهی است...» (Yaqoubi, 2003).

برآیند این نگرش غیرآزمندانه به ثروت و مکن، در سیره رسول‌الله (ص) و علی (ع) نیز به خوبی نمود یافت. در سیره این دو شخصیت ممتاز بنی‌هاشم، اموال داری و تمکن، موجد امتیازی برای انتصاب نبود و موقعیت اقتصادی کسی، در مسئولیت‌سپاری به او تأثیری نمی‌گذاشت. امام علی (ع) که پس از ماجرای سقیفه در بیان حقانیت خود به مواردی نظیر علم (نهج‌البلاغه، خ ۳)، وصایت و وراثت معنوی (خ ۲) و سوابق جهاد (خ ۲۷) اشاره داشت، برخلاف معاویه که در نامه‌ای، بر برتری اقتصادی بنی‌امیه بر تیم و عدی استناد کرده بود (Hilali, 1995)، بر تفوق اقتصادی بنی‌هاشم بر دودمان ابوبکر احتجاج نکرد؛ با وجود اینکه اگر اساساً می‌بایست قدرت با ثروت جمع شود، قطعاً چنین موضوعی از سوی امام می‌باید مطرح می‌شد. همچنین امام در فرمانی به مالک اشتر، او را به انتصاب افرادی فراخواند که دارای ویژگی‌هایی همچون سوابق روشن، دودمان شایسته، داشتن تجربه و حیا، سبقت در اسلام، ژرفاندیشی و طمع اندک بودند و اصلاً از ثروت در میان شاخصه‌های انتخاب کارگزاران، سخنی به میان نیاورد (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳).

در اندیشه هاشمیان علاوه بر ثروت، «قومیت» و نگاه قبیله‌ای در مسئله «قدرت» دخیل نبود. شاهد مدعا، ابقای باذان بن ساسان در حکومت یمن، و نیز امارت بخشیدن به فرزندش «شهر بن باذان» بر «صنعا» به دستور پیامبر خداست (Ibn Khaldun, 1984). این گزارش‌ها نشان می‌دهد در هندسه فکری رسول‌الله (ص)، آنچه به حساب نمی‌آید، ممیزاتی چون رنگ، نژاد، زبان و خویشاوندی بوده است. مؤید این مطلب، گواهی تاریخ درباره جایگاه کسانی چون «سلمان» است که اگرچه از قوم عرب نبودند، سخن آنان نزد پیامبر خدا پذیرفته می‌شد. طبیعتاً براساس این نگرش، چنین امکانی در حکومت نبوی برای آنان که عرب، ولی از غیربنی هاشم بودند نیز، فراهم بود. چنان که، منابع تاریخی از

منصوب شدن «ابوموسی اشعری» به امارت شهر «زبید» بر یمن (Ibn Khaldun, 1984) و «عتّاب ابن أُسید اُموی» بر مکه (Ibn Abd al-Barr, 1991) و غیر هاشمیان دیگری از طوایف و قبایل بعضاً غیرقریشی خبر می‌دهند و نانوشته تأیید می‌کنند که دولت اسلامی در زمان پیامبر (ص)، دارای یک ساختار باز و فرادودمانی بوده است. علاوه بر این، بر پایهٔ روایتی از امام صادق (ع)، پیامبر در روز فتح مکه خطاب به دودمان هاشم و تیرهٔ بنی‌عبدالطلب، عنصر خویشاوندی را در امورات بی‌اثر دانست و بر محوریت تقوا در روابط خود و مسلمانان تأکید کرد (Ibn Babawayh, 1984). طبعاً با چنین رویه‌ای، هاشمیان توانسته بودند قلوب مردمان را به سوی خود جلب کنند و در دوره برتری امویان، از نفوذ کلام و منزلتی متعالی بهره مند باشند. رشک و کینه دیرینه امویها، جز به دلیل انفاذ کلام و ارجمندی هاشمیان و علویان نبود.

نتیجه‌گیری

یکی از عوامل اثرگذار در اختلاف دیرین بنی‌امیه و بنی‌هاشم که سابقهٔ پیشاسلامی دارد، به زاویهٔ دید این دو گروه به مسئلهٔ فاصلهٔ قدرت بازمی‌گردد. هاشمیان قائل به فاصلهٔ حداقلی صاحبان قدرت با مردم بودند؛ اما امویان به فاصلهٔ زیاد قدرتمندان با عموم مردم، به‌عنوان راهبردی برای بقای حکومت اعتقاد داشتند. سخنان و نقل‌های تاریخی مربوط به افراد شاخص این دو دودمان، به‌خوبی مبین اختلاف دیدگاه مذکور است. در دیدگاه حداقلی، «تعهد» و «توانایی» دو ملاک اصلی قرارگرفتن در بدنهٔ قدرت است و در این زمینه، خویشاوندی و رفاقت جایگاه چندان مؤثری ندارد. همچنین قرارگرفتن در هرم قدرت، موجد منفعت و امتیاز نیست. صاحبان قدرت نیز تمایلی به نمایش قدرت ندارند. بازکردن عرصه برای مشارکت غیرهاشمیان در امور اجرایی، نگاه نجیبانه به بیت‌المال و رعایت جوانب احتیاط در بهره‌برداری از آن، ساده‌زیستی، فروتنی و ایجاد فرصت ابراز انتقاد، نتایج غلبهٔ این دیدگاه در بنی‌هاشم بود که در دوران حکومت برگزیدگان این دودمان – حضرت محمد (ص)، امام‌علی و امام‌حسن (ع) – به منصفهٔ ظهور رسید. در نقطهٔ مقابل، در فاصلهٔ قدرت حداکثری، ثروتمندان سوداطلب اموی که جایگاه متمایزی در هرم قدرت داشتند و خویشاوندان و حلقهٔ دوستان را برای حضور در بدنهٔ قدرت، دارای اولویت می‌دانستند، به فرهمند دیده شدن علاقه‌مند بودند و حضور در دستگاه قدرت، منافع درخور توجهی را برایشان به ارمغان می‌آورد. تلاش خاندان اموی برای حفظ برتری اقتصادی، بهره‌برداری جانب‌دارانه از بیت‌المال، قبضهٔ قوم‌مدارانهٔ قدرت، دیده شدن با تجمل، مجلس‌آرایی و اشرافی‌گری، از مظاهر غلبهٔ این دیدگاه بر دودمان امیه است. تفاوت نگرش بنی‌امیه و بنی‌هاشم نسبت به دیگر مسائل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی نیز از همین اختلاف دیدگاه دربارهٔ فاصلهٔ قدرت سرچشمه می‌گیرد؛ به بیان دیگر، تفاوت نظر دربارهٔ فاصلهٔ قدرت، منشأ تفاوت نگرش دو خاندان امیه و هاشم به اقتصاد، جامعه و سیاست شد؛ بنابراین باید «فاصلهٔ قدرت» را اساس دشمنی بنی‌امیه و بنی‌هاشم در نظر گرفت؛ عنصری که در گذشته در نگاه مورخان و تحلیل از خصومت این دو دودمان، چندان درخور توجه نبوده است.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Atwan, H. (1992). *Islamic Sects in the Levant in the Umayyad Era*. Astan Quds.
- Azraqi, M. b. A. (1994). *Akhbar Mecca wa Ma Ja'a Fiha Min al-Athar*. Dar al-Andalus.
- Baghdadi, M. b. H. (1991). *Al-Munammaq Fi Akhbar Quraish*. Alam al-Kitab.
- Baladhuri, A. (1959). *Ansab al-Ashraf* (Vol. 5 Vols). Dar al-Ma'arif.
- Hilali, S. i. Q. (1995). *Asrar Al Muhammad (A)*. Al-Hadi.
- Hofstede, G. (1991). *Cultures and Organizations: Software of the Mind*. McGraw-Hill Book Company.
- Ibn Abd al-Barr, Y. (1991). *Al-Isti'ab fi Ma'rifat al-Ashab*. Dar al-Jeel.
- Ibn Abi al-Hadid, A. (2009). *Sharh Nahj al-Balagha* (Vol. 1 & 16). Dar al-Kitab.
- Ibn al-Kalbi, H. b. M. (1986). *Jamhara al-Ansab*. Alam al-Kitab.
- Ibn Athir, I. a.-D. A. (1988). *Usd al-Ghabah fi Ma'rifat al-Sahabah* (Vol. 2). Dar al-Fikr.
- Ibn Athir, I. a.-D. A. (1991). *Complete History* (Vol. 2 & 3). Asatir.
- Ibn Babawayh, M. b. A. (1984). *Al-Khisal*. Jami'at al-Mudarrisin.
- Ibn Hajar al-Asqalani, A. b. A. (1994). *Al-Isabah fi Tamyiz al-Sahabah*. Dar al-Kutub al-Ilmiya.
- Ibn Hazm al-Andalusi, A. b. A. (1999). *Jamhara Ansab al-Arab*. Dar al-Kutub al-Ilmiya.
- Ibn Hisham, R. a.-D. (2004). *The Biography of the Messenger of God* (3rd Edition ed.). Markaz.
- Ibn Kathir, I. (1986). *Al-Bidaya wa al-Nihaya* (Vol. 3, 8, 10). Dar al-Fikr.
- Ibn Khaldun, A. (1984). *Al-'Ibar* (3rd Edition ed., Vol. 1). Studies and Cultural Research.
- Ibn Sa'd, M. (1995). *Al-Tabaqat* (Vol. 8 Vols). Farhang and Andisheh.
- Kahhala, O. R. (1984). *Mu'jam Qaba'il Quraish Qadeema wa Haditha*. Moussasat al-Risalah.
- Kulaini, M. i. Y. q. (1986). *Al-Kafi*. Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Madelung, W. (2004). *The Succession to Muhammad: A Study of the Early Caliphate*. Cambridge University Press.
- Maqrizi, T. a.-D. A. (1991). *Al-Niza' wa al-Takhasum Fi Ma Bayna Bani Umayya wa Bani Hashim*. Al-Sharif al-Radhi.
- Mas'udi, A. (2003). *Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawhar* (7th Edition ed., Vol. 2 Vols). Scientific and Cultural Publications.
- Mehraban, M. (2018). *Psychology of Power-Seeking Individuals*. Javana Roshd.
- Montgomery, W. (2000). Arabia Before Islam. *History of Islam*(4), 21-31.
- Pakatchi, A., Shirzad, M.-H., & Mohammad, H. (2018). Re-Reading the Concept of Riba in the Quran with a Focus on Economic Anthropology Models. *Biannual Journal of Quranic and Hadith Studies*, 11(2 (Issue 22)), 61-92.
- Qalqashandi, A. b. A. *Ma'athir al-Inafa Fi Ma'alim al-Khilafah*. Alam al-Kitab.
- Robbins, S. (2007). *Essentials of Organizational Behavior*. Cultural Research Bureau.
- Salehi Shami, M. (1993). *Subl al-Huda wa al-Rashad Fi Sira Khayr al-Ibad*. Dar al-Kutub al-Ilmiya, Muhammad Ali Beydoun Publications.
- Salem, A.-A. (2004). *The History of the Arabs Before Islam* (2nd Edition ed.). Scientific and Cultural Publications.
- Sayyid ibn Tawus, A. i. M. (1969). *Al-Luhuf Ala Qatla al-Tufuf*. Jahan.
- Suyuti, J. a.-D. A.-R. (2004). *Tareekh al-Khulafa* (Vol. 1). Maktabat Nizar Mustafa al-Baz.
- Tabari, M. i. J. (1996). *Tareekh al-Tabari*. Asatir.
- Tabarsi, H. i. F. (1986). *Makarem al-Akhlaq*. Farahani.
- Waqidi, M. i. U. (1982). *Al-Maghazi* (Vol. 1 & 3). Center for University Publications.
- Yaqoubi, A. (2003). *Tareekh al-Yaqoubi* (9th Edition ed.). Scientific and Cultural Publications.
- Zabidi, M. (1993). *Taj al-Arus*. Dar al-Fikr.
- Zargari Nejad, G.-H. (2005). *The History of Early Islam: The Era of Prophethood*. SAMT.